

Н. Абылаева, С. Ибрагимов, З. Сарылбекова

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин
10—11-класстары үчүн окуу китеби

Оңдолуп, толукталып экинчи басылышы

Билим жана маданият министрлигине караштуу
Кыргыз Билим берүү академиясынын
Илимий кеңеши бекиткен

*Бул басылыш боюнча бардык укуктар
«АРХИ» Инновациялык Борборуна таандык*

«АРХИ» Инновациялык Борбору
Бишкек-2003

1. Түн. Күн. Жаз. Жай. Күз. Кыш. Жыл. Кылым. Доор. Түш.

2. Тоонун этеги (Низовые гор). Фермердин кырманы (Ток фермера). Шар аккан суу бою (Берег быстрой реки). Адыр (Плоскогорье, холмы). Айдың талаа (Открытая степь). Көк деңиз (Синее море). Эски турак-жай (Старая стоянка). Ата-бабам күн өткөргөн жай (Стоянка, где жили мои предки).

3. Жез кумган — медный кувшин, көөкөр — кумысница из кожи, туш кийиз — ковер (ковер ручной работы), өлүм-житим — смерть, ачарчылык — голод, ый — плач, кайгы-муң — горе.

4. «Кут билим» гезити, «Таңкы Бишкек», «Утро Бишкека», «Слово Кыргызстана», «Кечки Бишкек», «Вечерний Бишкек», «Купи-Продай», «Реклама», «Кыргыз тилинин грамматикасы», Кыргыз улуттук университети, Темиркул Үмөталиев көчөсү ж. б.

5. Жазгы нымдуу аба — весенний влажный воздух, суук — холод, кышкы чилде — крещенские морозы ж. б.

6. Жайыт — пастбище, жайылган мал — рассеянное стадо животных, шкаф — шкаф, төр — почетное место, узата салынган шырдак — постеленная вдоль узорчатая кошма (шырдак).

 32. Текстти окугула. Эмне үчүн? деген темада сүйлөшүүнү уланткыла.

Кеч күз. Мектептин тегереги жымжырт. Алмаз шашып келе жатып, мектептин директоруна кабылды.

— Сен, кайдан?

— Кечиктим.

— Эмне үчүн?

— Күн суук. Аялдамада турдум. Эл көп.

— Кайсы сабак эле.

— Билбейм.

— Бүгүн сабак жок да.

— Эмне үчүн?

— Бүгүн дем альпш.

— Ырахмат, сизге, — деп үйүн көздөй чуркады.

33. Окугула. Атама сүйлөмдү тапкыла. Анда эмне жөнүндө кабар берилди? Көчүрүп жазып, атама сүйлөмдүн астын сызгыла.

Май айы. Биз тоонун этек жагындабыз. Жекшемби. Кеч. Айша менен Жамила паркка келишти. Кеч күз. Канаттуулар учуп кетишти. Түн. Шамал жана жамгыр.

көтөрүңкү, жүзүнөн кубаныч байкалат. «Түшүмдү жыйнап бүтүп, чоң шаарга барып, мейман болсом деп турам»,— деп өз оюн ортого салды. Мен чарбасын көрүп кубандым. Айлана сары алтынга бөлөнгөнсүйт. Ал эми жашылчалар көздүн жоосун алат. Бадыраң, помидор, дарбыз, коон бышып турат. Бакча ичине кирсең, береке. Атама бир аз жардам берип, сумкамды жержемишке толтуруп, үйгө келдим. Үйдөгүлөр да кубанышты.

28. Бул текстти пайдаланып, өзүңөрдүн аңгемеңерди түзгүлө. Текстти окуп, которгула.

КАЛЫСТЫК МЕНЕН БӨЛҮШҮҮ

Энеси уулуна бир чоң үзүм пирогду берип:

— Бул пирог эжең экөөңө, аны калыстык менен бөлүп жегиле, — деди.

— Калыстык менен бөлүшүү деген эмне?— деп сурады бала.

— Калыстык менен бөлүшүү деген, — деп жооп берди энеси, — көбүрөөгүн берип, азын өзүнө калтыруу. Түшүндүңбү?

— Ооба, — деп жооп берип, бала пирогду эжесине берди да, — ме, сен бөлүштүр, — деди.

29. Окугула, табышмактарды тапкыла.

Союп жатам, жаны жок, Токсон кабат тону бар,

Эти кызыл, каны жок. Кичинекей бою бар.

(д.....з)

(к..... а)

Биз бир топ кыз элек. Жер алдында төлдөгөн

Шыпка илиндик, Төлүн өзү бөлбөгөн.

Жипке тизилдик. (к..... р)

§ 6. Атама сүйлөм (Назывные предложения)

! Эстегиле.

1. Кандай сүйлөмдөр бир тутумдуу сүйлөмдөр деп аталат?

2. Ээ деп эмнени айтабыз? Ээнин милдетин кайсы сөздөр аткарат?

Затты, окуяны, жаратылыш көрүнүштөрүн атап көрсөткөн бир тутумдуу сүйлөм *атама сүйлөм* деп аталат.

В кыргызском языке *назывными предложениями* называются такие, которые называют предмет, событие, природные явления.

10-класс

Урматтуу окуучулар!

Жаңы окуу жылыңыздар менен!

*Калтырган жети осуят Манас баба,
Кийинки урпактарга, мага, сага.
Эмгекчил бол, окуучум, талыкпаган,
Ээ кылат ар өнөргө билим гана.*

Билим күнүңүздөр менен!

«Манас» сабагы

Манас - кыргыз элинин паспорту

Саякбай

Жер үстүндө кыргыз жашап турганда "Манастын" ыры да, сыры да эч качан бүтпөйт.

"Манас" эпосу кыргыз элинин XX кылымдын башына чейинки коомдук аң-сезимин, дүйнө таанымын чагылдырган улуттук энциклопедия катары кызмат өтөп келе жатат.

Кулаалы таптап куш кылган,
Куранды жыйнап журт кылган.
Теликуш таптап куш кылган,
Тентиген жыйнап журт кылган, -

экен Манас атабыз.

Бүгүнкү муундун "Манастан" алар сабагы төмөнкүлөр:

1. *Эл-журттун ажырагыс бүтүндүгү жана бир жакадан баш, бир жеңден кол, чыгарган ички биримдиги.*

Манас бабабыздын бут аракетин бүлүнгөн эли-журтун бириктирип, үзүлгөнүн улап, чачылганын жыйноодо болду. Качан эл ичинен ырк кетип, биримдик бузулганда, канчалаган азап менен куралган Манас ордосу кайта кулады.

"Биз бузулсак, пил да болсок жыгылдык, миң да болсок кырылдык. Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет", - деп Бакай Чубакка айткан экен.

2. *Улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык.*

Бул - "Манаस्ताгы" өзөк идеялардын бири. Манас бабабыздын улуулугу - анын "кейишке салса кечирип, кеткени болсо келтирип", башка калктардын ак ниет инсандарын бир туугандай ардактап, өз элинин колун узарта билген айкөлдүгүндө. Бул

Мен кыргыз тилин бир аз билип калдым.
Мен кыргызча түзүк окуп жана түшүнүп калдым.
Бирок мен азырынча кыргызча сүйлөй албаймын.

(Өзүңөр уланткыла.)

Мугалим. Англис тилин. Англисче.

Окуучу. Кыргыз тилин. Кыргызча.

§ 5. Көңүгүү

В русском языке сказуемым может быть только краткое прилагательное (Небо чисто. Чистое небо. Небо чистое).

В кыргызском языке кратких прилагательных нет. Если прилагательное стоит перед подлежащим, то оно является определением (Ачык асман.), если же после — то является сказуемым (Асман ачык.).

Бир тутумдуу сүйлөм
(односоставное)

Түн... (жалаң).

Ночь... (нераспространенное).

Таңга жуук кургады (жайылма).

К_утру_подсохло (распространенное).

Эки тутумдуу сүйлөм
(двусоставное)

Асман ачык (жалаң).

Небо чисто (нераспространенное).

Сансыз жылдыздар жымындашат (жайылма).

Мерцают многочисленные звезды (распространенное).

! Эстегиле.

1. Сүйлөмдүн айтылышы, максатына карай бөлүнүшү (жай, суроолуу, илептүү, буйрук).

2. Бир тутумдуу жана эки тутумдуу сүйлөмдөр.

3. Жай сүйлөм деген эмне?

4. Суроолуу сүйлөм деген эмне?

5. Буйрук сүйлөм деген эмне?

6. Илептүү сүйлөм деген эмне?

7. Бир тутумдуу сүйлөм деген эмне?

8. Эки тутумдуу сүйлөм деген эмне?

9. Жалаң сүйлөм деген эмне?

10. Жайылма сүйлөм деген эмне?

11. Сөз айкашы деген эмне?

12. Алар сүйлөмдө кандай жолдор менен байланышат?

26. Текстти окуп, которгула. Бир тутумдуу сүйлөмдү 1-сапка, эки тутумдуу сүйлөмдү 2-сапка көчүрүп жазгыла. Ээ, баяндоочтун астын сызгыла.

Жамандык кылба, жан кыйба,
Жесир калган баарысы,
Жетим уул, тул катынга
Айтканын алсаң эсиңе,
Жетилсин сенин урматың.

Көкөтөйдүн ашында Манас Үрбүнү чаап жиберет. Ошондо Кошой:

"Манас, Манас дегенде,
Барбая калат экенсин,
Чала үйлөгөн чаначтай,
Дардая калат экенсин", -

деп аны жекирет. Манастын кайрылып каяша сөз айтпаганы анын кечиримдүүлүгүн, айкөлдүгүн көрсөтөт.

6. Табийгат менен таттуу мамиледе болуу.

Манас бабабыз мураска калтырган ажайып Алатообуздуң, тоо бермети Ысыккөлүбүздүн көрк-келбетин канткенде кемитпей сактап кете алабыз?

Манасчынын Алтайдын көрүнүшүн айткандагысы:

Кызгалдак чөбү кылкылдап,
Кымыздык менен ышкыны,
Тегиз бышып былкылдап.

7. Кыргыз мамлекеттүүлүгүн чыңдоо жана аны көздүн карегиндей сактоо.

Айкөл Манас атабыз баштаган бабаларыбыздын бүт өмүрлөрү ушул аруу максатка арналды. Алар мындан миң жыл мурун Улуу кыргыз мамлекетин куруп, кыйырына дан толуп, өрүшүнө мал толуп, бейпил жашоо кечирди. Бирок "Манастын" өзүндө айтылган кейиштүү себептердин айынан кыргыз мамлекети акыры кыйрады. Ошондон кийин миң жыл бою кыргыз кайра биригип, бирдиктүү дөөлөт куралбады. Бир канаты Кашкарга, бир канаты Каңгайга карап, калганы Ысарга кире качып, бөлүндү-жарынды болду. Тарых майданынан толук жок болуу коркунучунан кыргыз элин Октябрь революциясы, Совет бийлиги сактап калды. Тарыхтын бул чындыгын танууга биздин эч акыбыз жок. Кыр-кырда жүргөн кыргыздын башын бир жерге, бир чамгарак алдына бириктирип, көзкаранды болсо да, өзүнчө мамлекеттүүлүгүнө негиз салып, алдыңкы маданиятка жол ачкан да Совет бийлигинин шарапаты.

Мисалы: Күз (бир тутумдуу). Дыйкандар эгин жыйнай башташат (эки тутумдуу). Осень (односоставное). Крестьяне начали сбор урожая (двусоставное предложение).

22. Текстти окуп, мазмунун түшүнгүлө. Түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Эки жана бир тутумдуу сүйлөмдөрдү атагыла. Алардын айырмасы эмнеде?

ТҮШҮМ МАЙРАМЫ «ЧЕЧКОР»

Кыргыз эли күзүндө түшүм майрамын өткөрүшкөн. Аны «Чечкор» деп аташкан (чеч — деп айрыны, кор — кырманда үйүлгөн кызылды айтышкан).

Мол түшүмдүн ээси Баба дыйкан, ал эми ийгиликти, жакшылыкты — Кыдыр ата дешкен. Аларга «Чечкор» майрамында өткөрүлгөн ырым-жырымдарды арнашкан. Ал түнү Баба дыйкан, Кыдыр ата келсе, токчулук кошо келет дешкен.

Кырманга келгендер таза келишкен. Кырманга от, суу жолоткон эмес. Кыдыр ата, Баба дыйкан оттон, суудан качат. Суу булутту, булут жаанды чыкырат дешкен.

Кырманга ит келсе, кубалабаган, жылан сойлоп келсе, ак же сүт чачып кетиришкен. Алардын келишин Кыдыр ата, Баба дыйкандын кейпиндеги келгин деп түшүнүшкөн. Кырмандын жанынан өткөндөр «Чечке береке» деп саламдашкан.

Тазаланган данды ортого чогултуп, андан кийин ырым-жырымын аткарууга өтүшкөн. Кызылды түнөтүп, эртеси үйлөрүнө алып кетишкен.

Б. Алагушов

• үйүлгөн кызылды — горка пшеницы
Баба дыйкан — покровитель плодородия
Кыдыр ата — покровитель успеха, удачи
жолоткон эмес — не допускал
чечке береке! — хорошего уюлотта!
ырым-жырым — суеверие
кызылды түнөтүп — оставить пшеницу на ночь

- ?
1. Кыргыздар түшүм майрамын качан өткөргөн?
  2. Анын аты эмне?
  3. Кырманга иштегендер кандай келишкен?
  4. Эмне үчүн кырманга суу, от жолотушкан эмес?
  5. Жылан менен иттин кейпин ким деп эсептешкен?
  6. Тазаланган данды качан үйлөрүнө алып кетишкен?
  7. Дагы кайсы элдер түшүм майрамын майрамдашат?
  8. Башка кандай элдик майрамдарды билесинер?

3. Асаба – жайылат

Негиз:

"Асабасын бу туунун,
Асман жакка жайылтып ... " ⁵

4. Туу – сайылат

Негиз:

"Ак асаба, кызыл туу,
Айгайлаган ызы-чуу.
Көк асаба, кызыл туу,
Көк жаңырган улуу чуу" ⁶

* * *

"Алтын айчык, кызыл туу,
Асмандата көтөрүп,
Аягын жерге сайбасам,
Асабасын жайбасам,
Атым өчүп калбайбы" ⁷

* * *

"Атасщнын кызыл туу,
Аягын жерге сайылтып ... " ⁸

* * *

"Жаа алдалап чуу чыкты,
Кара башыл туу чыкты" ⁹

*Тузгөн
академик Аскар КАКЕЕВ*

⁵ Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. - 2-китеп. - М., 1988.-21-бет.

⁶ Ошондо эле, 22-бет.

⁷ Ошондо эле, 17-бет.

⁸ Ошондо эле, 21-бет.

⁹ «Манас». II китеп. — Фрунзе: 1980. - 116-бет.

Мугалим: Ташка жазылган эстеликтерден билебиз. Эпостордо да жазуубуз болгондугу айтылат. Мисалы, бул жөнүндө «Манас» эпосунда мындайча айтылат:

Кече кең Таластын оюнда,
Жылгындуу өзөн боюнда, ... Эр Шуутунун колуна
Аргын, кыргыз, көп ногой Алакандай кат берип,
Конуп жаткан кезинде, Тайбуурулду баш кылып,
Ошондо жазган кат кана? Алты буудан ат берип, —
Кол алышкан ант кана?

деген саптарда айтылат. Кызыксаңар дагы кайрылабыз.

IV. Окуучу: Кызык экен, ал мезгилде кайсы алфавит менен жазышкан?

Мугалим: Ал жазуу илимде байыркы кыргыз жазуулары же Енисей-Орхон жазуулары деп аталат.

Окуучу: Ал жазуулар кайдан, кантип, качан табылган?

Мугалим: Мүрзөлөрдүн үстүнө коюлган таштардан, айрым буюмдардан, Енисейдин жогору жагынан табылган.

Окуучу: Эже, аны кимдер чечмелеген?

Мугалим: Бул Енисей-Орхон жазуулары илимде XVII кылымдын аягында белгилүү болгон. XIX кылымдын аягында орус окумуштуусу, академик В. Радлов чечмелеген.

- *аргын* - название племени
алакандай — величиной с ладонь

19. Окуп, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Сөз айкаштарына көңүл бургула. Кыргыз элинин жазуусу качан пайда болгон?

Тарыхый фактылар боюнча VI—VIII кылымдарда эле кыргыз элинин жазуусу болгон. Ал жазма биздин кылымга жетпей калган. Биз аларды ташка жазылган эстеликтерден гана билебиз. Мындан тышкары, кыргыз элинин оозеки чыгармаларында, эпостордо жазуубуз болгону айтылат. «Манас» эпосунда мындайча айтылат.

Кече кең Таластын оюнда,
Жылгындуу өзөн боюнда, ... Эр Шуутунун колуна
Аргын, кыргыз, көп ногой Алакандай кат берип,
Конуп жаткан кезинде, Тайбуурулду баш кылып,
Ошондо жазган кат кана? Алты буудан ат берип,
Кол алышкан ант кана?

Ошол мезгилде кыргыздар Енисей алфавити менен жазышкан, ал жазуу илимде байыркы кыргыз жазуулары же

— Билим күнүн канчанчы жылдан бери белгилеп келе жатабыз?

— Билим күнүн 1996-жылдан бери белгилеп келе жатабыз, 20-мартта «Билим» программасы кабыл алынган.

— Ал программанын негизги максатын билесинерби?

— Ооба, кыргыз тилинен окуткан мугалимибиз түшүндүргөн.

— ...?

3. Текстти окуп, которгула. Эки тилде маектешүүгө аракеттенгиле.

НА ПОЧТЕ

Девушка хочет послать телеграмму.

— Скажите, пожалуйста, где можно отправить телеграмму?

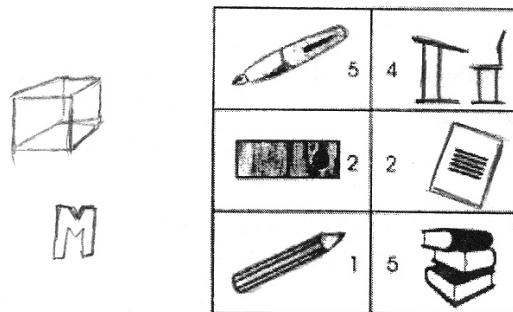
— Рядом, второе окно.

— Здесь принимают телеграммы?

— Здесь принимают только международные телеграммы.

— Очень хорошо. Я хочу послать международную телеграмму.

4. Баш катырманы чечкиле. Сүрөт боюнча алфавитти кууп окусаңар, билим алган жердин аты чыгат.

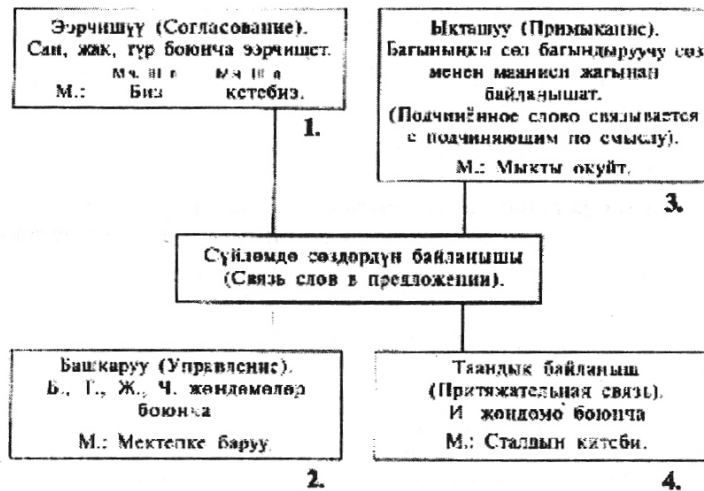

5. Билим алган мектебинер жөнүндө төмөндөгү темалардын бирин тандап аңгеме түзгүлө:

«Менин сүйүктүү мугалимим», «Менин мектебим», «Билим алган уям», «Өз мектебим».

6. Табышмакты тапкыла.

Табиятка жаралса, эң бир таттуу,
Табиятта жоголсо, өтө ачуу. (Б...а)

16. Текстти окуп, сөз айкаштарын көчүрүп жазгыла.

КЫРГЫЗ ТИЛ САБАГЫ

Биз Кыргызстанда жашагандыктан, кыргыз тилин билүүгө тийишпиз. Ошондуктан мектепте биз кыргыз тилин окуйбуз жана үйрөнөбүз. Биз сабактан кыргыздардын салты, үрп-адаттары менен таанышабыз. Ошондой эле белгилүү адамдардын, жазуучулардын, баатырлардын өмүр баяндары, чыгармалары менен таанышабыз. Котормолор менен иштейбиз. Көнүгүүлөрдү аткарабыз. Бизге мугалимдер кызыктуу көп нерселерди айтып беришет. Мага кыргыз тил сабагы абдан жагат.

17. Окугула. Эмне жөнүндө сөз болгонун айтып бергиле.

ТЕЛЕФОН МЕНЕН СҮЙЛӨШҮҮ

I. **Саша:** Алло, Алмаз, бул сенсиңби?

Алмаз: Ооба, мен, кыргыз тилинен эмне тапшырма берилди эле?

Алмаз: Белгилүү илимпоздор жөнүндө материал таап келүү.

Саша: Алмаз, сен кайсы окумуштуу жөнүндө материал таптың?

Алмаз: Таба элекмин, жүрү китепканага баралы.

Саша: Кайсы китепканага?

Алмаз: Улуттук китепканага.

Касым Тыныстан уулу Ташкендеги Казак, кыргыз эл агартуу институтун бүтүргөн. Алгачкы ырларын казак тилинде жазган. Касым Тыныстан уулу бир топ жооптуу кызматта иштеген. Кыргыз Республикасынын тунгуч эл агартуу комиссары, кыргыз тилинин грамматикасын негиздеген профессор. Ал Кыргыз маданиятынын, адабиятынын өнүгүшүнө зор таасир эткен. Касым Тыныстан уулу 1937-жылы репрессияланып, атылып кеткен.

• *үрккөн эл* — бежавший народ
атылып кетет — был расстрелен

? 9. Текст боюнча суроо бергиле. Үлгүдөгүдөй иштегиле.

Үлгү:

— Касым Тыныстан уулу ким болгон?

— Касым Тыныстан уулу — кыргыз совет жазма адабиятынын негиздөөчүлөрүнүн бири, чыгаан илимпоз.

— Ал кайда туулган?

— Ал ...

— Жети жашында эле араб тамгасында жазып окуган.

— ...

☞ 10. Ырды көркөм окугула.

ЖАЙЛОО

Күзгүдөй мөлтүрөгөн тунук булак,
Сай-сайдан үн алышып, түшкөн туйлап.
Бир ырдап, токсон түрдүү күүгө салса,
Үнүнөн танасыңбы турам тыңшап.

Мындагы айран, кымыз кең эмеспи,
Булактай агып жаткан кен эмеспи.
Дүркүрөп төрт түлүгүң өсүп турса,
Кең жайлоо жанга жыргал жер эмеспи!

Касым Тыныстан уулу

11. Суроо бергенге үйрөнгүлө.

Вопросительные слова и выражения

Кто?

Кто это?

Кто этот мужчина,

(эта) женщина...?

Суроолуу сөздөр жана айтылыштар

Ким?

Бул ким?

Бул ким, эркекпи,

аялбы?

Кто именно?	Кимиси?
Кто он (она)?	Ал ким?
Кто они (вы)?	Алар кимдер?
Кто там?	Ким экен?
Что?	Эмне?
Что с вами?	Сизге эмне болду?
Что вы сказали?	Сиз эмне дедиңиз?
Что вы делаете?	Сиз эмне кылып жатасыз?
Что я должен делать?	Мен эмне кылышым керек?
Что вы хотите?	Сиз эмнени каалайсыз?
Что вам нужно?	Сизге эмне керек?
Что это такое?	Бул деген эмне?
Что случилось?	Эмне болуп кетти?
Что вы думаете об этом?	Сиз бул жөнүндө кандай ойлойсуз?
Что это значит?	Бул эмне өзү?
Что означает это слово?	Бул сөз эмнени билдирет?
Где?	Кайда?
Где мы?	Биз кайдабыз (кайсы жердебиз)?
Где это?	Бул кайда?
Где вы живёте?	Сиз кайда жашайсыз?
Где я могу найти?	Мен кайдан табышым мүмкүн?
Когда?	Качан?
Когда вы приезжаете?	Сиз качан келесиз?
Когда это было?	Бул качан болду эле?
Зачем?	Эмнеге, эмне үчүн?

12. Текстти окуп, тыныш белгилерин койгула. Которгула.

Касым Тыныстанов Ташкен шаарында казак кыргыз тилинде чыгып турган Чолпон жана Жаш кайрат аттуу журналдардын да редколлегиясынын мүчөсү болот. Жаш кайрат журналынын 1924-жыл январь февраль март апрель айларындагы 1234 нумурларына Касым Мариям менен көл боюнда аттуу өзүнүн туңгуч аңгемесин жарыялаган.

Касым туңгуч окуу китебин жазат.

? 13. Суроолорго жооп бергиле. Диалогду толуктагыла.

— Кайсы тилдерде сүйлөй аласыз?

— ...

— Кыргыз тилин үйрөнүп жатасызбы?

— ...

— Орусча-кыргызча сөздүк дегенди кантип которобуз?

— ...

— Сен кыргызча сүйлөй аласыңбы?

— ...

— Жай, шашпай сүйлөсөм түшүнөсүңбү?

— ...

— Кичи пейилдикке, дагы бир жолу кайталап айтыңызчы.

— ...

🏠 14. Бишкек шаары жөнүндө аңгеме түзгүлө.

§ 3. Сөз айкашындагы жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышуу жолдору

(Связь слов в словосочетании и в предложении).

Сүйлөмдө сөздөрдүн байланышы

(Связь слов в предложении)

! Эстегиле.

Эки же андан ашык өз алдынча мааниге ээ сөздөрдүн өзара тең же багыныңкы байланышта болушу *сөздөрдүн тизмеги* деп аталат.

Мисалы:

1. Окушат, жана, кыздар, бирге, балдар, мектепте.

2. Балдар жана кыздар мектепте бирге окушат.

а) балдар жана кыздар (тең байланыш).

б) мектепте окушат (багыныңкы байланыш).

Кыргыз тилинде багыныңкы байланыштын *төрт түрү* бар:

Ээрчишүү.

Башкаруу.

Ыкташуу.

Таандык байланыш.

Соединение двух или более самостоятельных слов, связанных между собой по способу сочинительной или подчинительной связи, называется *словосочетанием*.

Например:

1. Учатся, и, девочки, в, вместе, мальчики, школе.

2. Мальчики и девочки учатся в школе вместе.

а) мальчики и девочки (сочинительная связь).

б) учатся в школе (подчинительнаясвязь).

В кыргызском языке есть *четыре типа* подчинительной связи:

Согласование.

Управление,

Примыкание.

Притяжательная связь.

15. Сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн байланыш жолдорун схема боюнча аныктагыла.

Керим Москвадан келди.

Мен жолдошумдан кат алдым.

Самолет Ташкенден келди.

Эртең шаардан эжем келет.

Айранды сүтгөн уютат.

Эмгектен бакыт табасың.

**§ 2. Жай, суроолуу, илентүү, буйрук сүйлөмдөр
(Повествовательные, вопросительные,
восклицательные, побудительные предложения)**

Речте айтылып жаткан сүйлөмдөрдүн модальдык белгилерине, айтылып жаткан речтин мазмунунун чындыкка карата болгон мамилесин билдирүү максатына карай сүйлөмдөр *жай, суроолуу, буйрук* жана *илентүү* болуп төрткө бөлүнөт.

Простые предложения по цели высказывания делятся на *повествовательные, вопросительные, побудительные и восклицательные*.

1. «Билим» программасы 1996-жылы 20-мартта кабыл алынган.
2. «Билим» программасы качан кабыл алынган?
3. Балдар, текст боюнча суроо бергиле.
4. Сиздерди Билим күнүздөр менен куттуктайбыз!

1. Образовательная программа «Билим» была принята 20 марта 1996 года.
2. Когда была принята образовательная программа «Билим»?
3. Ребята, задайте вопросы по тексту.
4. Поздравляем Вас с Днем знаний!

 7. Макалдарды окуп, мазмунун түшүндүргүлө.

1. Билими күчтүү — миңди жыгат, билеги күчтүү — бирди жыгат. Руки одолеют одного, знание — тысячи.
2. Билимдүү болмок — оңой, адам болмок — кыйын. Образованным стать легко — человеком стать трудно.
3. Билимдүүгө дүйнө жарык. Ученому мир светел.
4. Билим — элге, суу — жерге. Знание — народу, воду — земле.

 8. Текстти окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

КАСЫМ ТЫНЫСТАН УУЛУ

Кыргыз жазма адабиятынын негиздөөчүлөрүнүн бири - чыгаан илимпоз Касым Тыныстан уулу.

Ал 1901-жылы Ысыккөлдүн Чырпыкты кыштагында туулган. Касым 7 жашка чыкканча эле араб тамгасында жазганды, окуганды үйрөнгөн. 3-классты орус тилинде бүтүргөн.

Касым да 1916-жылдагы үркөн эл менен Кытайга барып келген.

Саша: Жакшы болот, мен сени Тыныстанов көчөсү менен Фрунзе көчөсүнүн кесилишинен күтөм.

Алмаз: Тыныстанов көчөсүн кантип табам?

Саша: Ал көчөдө Билим, илим жана маданият министрлиги, сол жагында Ички иштер министрлиги бар эмеспи.

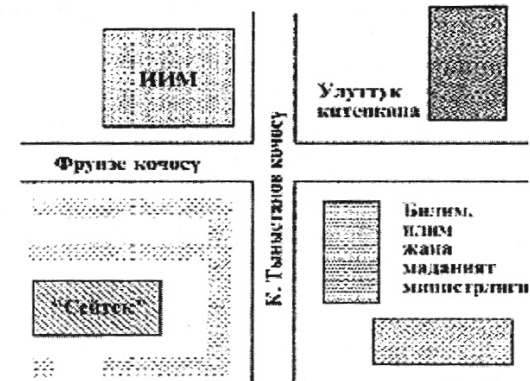
Алмаз: Ии, эстедим.

II. Окуучу: Саламатсызбы?

Китепканачы: Саламатчылык, келиңиздер!

Окуучу: Эже, бизге К. Юдахин жана К. Тыныстанов жөнүндө материал керек эле.

Китепканачы: Алардын өзүнчө каталогу бар. Жүрүңүздөр, жардамдашайын.

Окуучу: Брахмат, эжеке!

Саша: Алмаз, сен Константин Кузьмич жөнүндө эмнелерди жаздың?

Алмаз: Оо, К.К. Юдахин көрүнүктүү тилчи, окумуштуу жана кыргыз тилинде жакшы сүйлөй билген адам экен.

Алмаз: Ал «Кыргызча-орусча сөздүктүн» автору эмеспи. Эми Касым Тыныстанов болсо орус тилинде да сүйлөй алчу экен. К. К. Юдахин менен бирге иштептир.

 18. Сөздүктү пайдаланып, которгула. Тексттеги ырды жаттап алгыла.

III. Саша: Эжеке, кыргыз элинин жазуусу качан пайда болгон? **Мугалим:** VI—VIII кылымдарда эле кыргыз элинин жазуусу болгон. Ал жазма биздин кылымга жетпей жоголуп кеткен.

Саша: Жок болуп кеткенин кантип билебиз?

І ЧЕЙРЕК

IX класста өтүлгөн материалдарды кайталоо

§ 1. Сүйлөмдөрдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшү (Классификация предложений по цели высказывания)

1. Бирды окуп, жаттагыла. Мазмунун түшүнүп, айтып бергиле.

БИЛИМ МАЙРАМЫ

Билим бизди жаркыратты күн болуп,
Кубанабыз көп тил билип, ой жоруп.
Түркүн улут арасынан жол салып,
Майрамдайбыз колубузга туу конуп.

Билим бизге бүт дүйнөнү таанытты,
Айра билдик ак-караны, жарыкты.
Улам жаңы ачылышты жараткан,
Элестетем саякатчы кайыкты.

Билими жок бирди жыгат эмеспи,
Билимдүүлөр бийик турат баарынан.
Биздин кылым жыйырма бирди көтөргөн,
Жаңы ачылыш болот бардык жагынан.

М. Абылкасымова

- *билим майрамы* — праздник знаний
жаркыратты күн болуп — осветило, словно солнце
түркүн улут — разные нации
колубузга туу конуп — в руках знамя
айра билдик — узнали
элестетем саякатчы кайыкты — представляю корабль
путешествий
кылым, жыйырма бирди көтөргөн — здесь: век, предшествующий XXI
веку

- 2. Өзара маектешүүгө үйрөнгүлө, улагыла. Тыныш белгилерине көңүл бургула.
— Бүтүн кайсы күн?
— Бүтүн билим күнү.

Енисей-Орхон жазуулары деп аталат. Кыргыз жазуулары мурзөнүн үстүнө коюлган таштардан, айрым буюмдардан, Енисейдин жогору жагынан, Түндүк-Батыш Монголиядан жана Түштүк Сибирден табылган экен. Енисей-Орхон жазуулары илимде XVII кылымдын аягында белгилүү болгон. Орус окумуштуусу, академик В. Радлов бул жазуулардын маанисин XIX кылымдын аягында чечмелеген.

3. Бектенов

20. Окутула. Жаттап алгыла.

«Манас» — тарых, Төгөрөктүн төрт бурчуна агызам,
«Манас» — элдин майрамы. Төрт мезгилде
«Манас» — бакыт, Ташып турган дайраны,
«Манас» — калктын сайраны.

Т. Кожомбердиев

21. Окутула. Кыргыз тилине которгула.

В КНИЖНОМ МАГАЗИНЕ

Окуучу: Скажите, пожалуйста, у вас есть «Плаха» Чингиза Айтматова?

Сатуучу: К сожалению, нет.

Окуучу: Как жаль! У моей сестры сегодня день рождения. Я хотела сделать ей небольшой сюрприз.

Сатуучу: Возьмите тогда для нее вот эту книгу. Это очень интересный роман.

Окуучу: Возможно. Но, к сожалению, я не знаю ни автора, ни его романа.

§ 4. Бир жана эки тутумдуу сүйлөмдөр (Односоставные и двусоставные предложения)

Жонокөй сүйлөм эки тутумдуу жана бир тутумдуу болуп бөлүнөт. Баш мүчө-лөрдөн экөө тең болсо, *эки тутумдуу*, бирөө эле (же ээ, же баяндооч) болсо, *бир тутумдуу* жонөкөй сүйлөм деп аталат.

Эки тутумдуу да, бир тутумдуу сүйлөм да жалаң жана жайылма түрүндө келе берет.

Простые предложения по составу делятся на односоставные и двусоставные. При наличии в предложении подлежащего и сказуемого оно называется *двусоставным*, при наличии только одного главного члена, обычно сказуемого, к которому и относятся остальные члены предложения, — *односоставным*.

Односоставные и двусоставные предложения бывают распространенными и нераспространенными.

† Билип алгыла.

"МАНАС" ЭПОСУНДАГЫ ЖООКЕРЧИЛИКТИН ТУУЛАРЫ "Манас" эпосундагы туулар, алардын бөлүктөрү жана түстөрү

"Манас" эпосунда мамлекеттик бийликтин негизги символдорунун бири болгон туу өзгөчө көркөм сүрөттөлгөн. Ар бир колбашчынын туусу болгон. Туу колбашчынын бийлигинин белгисин, ошондой эле анын даңкынын жана ар-намысынын символун түзгөн. Туу төрт бөлүктөн турат:

1. Байрагы - курмандыкка чалынган жылкынын куйругунан жасалган.
2. Желеги - алтындан, жезден же башка металлдан жасалып, туунун учуна ашталуучу учтук, түсү сары.
3. Асаба - кездемеден жасалып, төрт түскө боёлгон: көк - тенирдин, асмандын түсү, ак - ыйык түс, көк жашыл - чөптүн түсү (көктөм), кара - аза күтүүнүн белгиси. Сүрөттү караныз.
4. Туу - сабы, жыгачтан жасалган, түсү кызыл.

1. Байрак

Негиз:

"Байрактуу найза - пика с бунчуком."¹

***

Бунчук - короткое древко с привязанным конским хвостом как символ власти.²

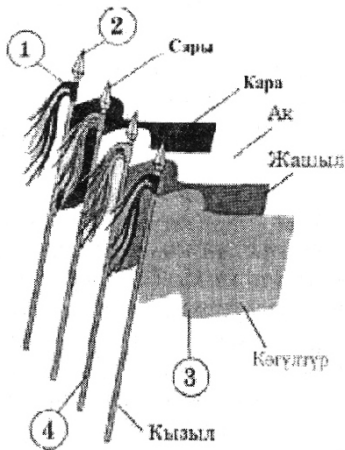
2. Желек

Негиз:

"Желеги туудан бөлүнбөй,
Жердин жүзү көрүнбөй.
Жер союлуп былкылдап,
Желеги алгын туу болду".³

***

"В эпосе наконечник флаг-штока - желеги алтын туу".⁴

¹ Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. - М., 1966. - 98-бет.

² Ожегов С. И. Словарь русского языка. - М., 1986. - С. 56

³ Манас: кыргыз элинин баатырлык эпосу. - 2-китеп. - М., 1988., - 22-бет.

⁴ Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. - М., 1965. - 245-бет.

ЭЛДИК МАЙРАМДАР

1. Иса пайгамбардын (Иисус Христостун) туулган күнүн белгилөө майрамы.
2. Нооруз.
3. Пасха.
4. Курман айт.
5. Ботперек (дунган элинин майрамы).
6. Үлүш — жайлоо майрамы.
7. Чечкор — түшүм майрамы.
8. Масленница — жаз майрамы.
9. Орозо айт.

23. Жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдүн ар бирин өзүнчө ажыратып, көчүрүп жазгыла.

Күн батты. Аба салкын тарта баштады. Эмгек талаасына көз чаптырып көрөлүчү? Берекелүү күз өзүнүн ырыскысын элге берип жатканын көрөсүн. Айылдарда түшүм майрамын өткөрүп жатышат. Эл көп. Улуу-кичүүлөр бар.

24. Төмөнкү макалдарды окуп, маанисин түшүнгүлө. Жаттагыла. Макалдардан эмгек, өмүр, жаш деген сөздөрдүн антонимдерин жана урмат деген сөздүн синонимин тапкыла. Аларды сөздүк дептеринерге жазгыла.

1. Эмгек — таалай, эмгек — турмуш, өмүр. — Труд — счастье, труд — жизнь.
2. Көз коркок, кол баатыр. — Глаза боятся — руки делают.
3. Эмгек аздан өнмөк. — Труд начинается с малого.
4. Жашка — кызмат, карыга — урмат. — Молодому — дело, старому — почет.
5. Эр эмгегин жер жебейт. — Труд молодца не пропадет даром.

25. Үлгүгө карап кыргызча сүйлөшкүлө.
Мен кыргыз тилин билемин.
— Сен кыргыз тилин кандай билесиң?
— Жакшы.
Мен кыргызча сүйлөй алам.
— Сен кыргызча кандай сүйлөйсүң?
— Түзүк.
Мен кыргызча окуй алам.
— Сен кыргызча кандай окуйсүң? (Өзүңөр уланткыла.)
Марат англисче сүйлөйт. Айгүл немисче окуйт.
Бакыт французча түшүнөт. Миша кыргыз тилин билет.
Үлгү: Мен окуучумун. Мен кыргыз тилин үйрөнүп жатам.

жагынан Манас менен Алмамбеттин мамилеси - биз үчүн көөнөргүс нуска. Тагдырдын жазмышы менен жергебизди мекендеген ар элдин өкүлдөрүн өз боорубузга тартып, аларды өлкөбүздүн ак пейил атуулдарына айландырып, канат-бутагыбызды өстүрүп алуу, алыс-жакын коңшулар, бөлөк мамлекеттер менен достук мамиледе болуу - Манастын осуятына ылайык биз үчүн азыр да парз.

Манас - белге таңар бел, медрес кылчу эр.

Манас - акылмандын тунугу, ак калпактын улугу.

Сөзү жатык, акылы артык.

3. Улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет.

Манас бабабызды жана анын кырк чоролорун ажалдан кайра тартпаган, өлүмдөн коркуп калтырабай алга сүрөгөн улуу күч ушу болгон. "Жоого намыс бергиче, ажалым жетсе өлөйүн, малым менен жанымды, олжого кантип берейин, өлбөй тирүү жүргөндө не мураска жетейин, калкым кыргыз сен үчүн курман болуп кетейин", - деп алар Ата Журттун ар-намысы үчүн кара башын канжыгага байлап коюшкан. Ошонусу менен Абыке, Көбөш - алты арам сыяктуу тар мүдөөлүү арсыздардан асман-жердей айырмаланышкан.

Улуттук ар-намысты баарынан бийик туткан ушундай атуулдук ариет ушу тапта биз үчүн абадай зарыл экени өзүнөн өзү түшүнүктүү.

4. Арыбас мээнет, алдыңкы өнөр-билим аркылуу бакубат дөөлөткө умтулуу.

Манас бабабыз өз тегерегине ошо өз заманынын бийик өнөр-билимге канык кадырман адамдарын топтогон. Алардын жардамы менен ар дайым жеңишке жетишкен. Жашоонун маңызын эмгек, эпостун тили менен айтканда, мал багып, дан багып, жан багуу түзөрүн ал жакшы түшүнгөн. Жаш кезинде Манас бабабыз да Ошпурга кошулуп кой баккан. Жоокерчилик заманда өтө сейрек кездешүүчү тынч турмуш учурунда эгин айдап, эмгек кылып, аш тапкан; эр өлтүрүп, жоо чалган эрендиктен баш тарткан, аштыгына алмашып, Аккуладай ат тапкан.

5. Айкөлдүк, кечиримдүүлүк, гумандуулук.

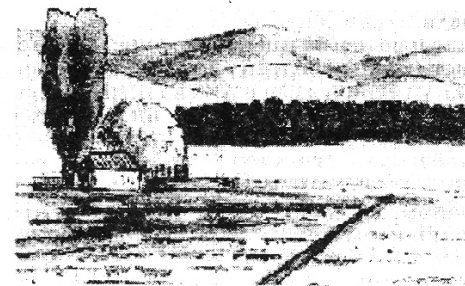
Манас согушка кирерде жоокерлерине жаш балдарга, аялдарга, кары кишилерге тийбегиле деп эскертет:

Дождь освежил природу. К утру подсохло. Стало тепло. Табуны двинулись в горы. Светило солнце. Пахло цветами и молодой травой. Резво шли навьюченные верблюды и кони. Сидели в седлах женщины и дети. Следом бежали собаки. Шумно было в горах. И радостно было на душе Танабая.

Ч. Айтматов

освежил — тазартты
навьюченный — жүктөлгөн

27. Сүрөттү карагыла. Сүрөттөн зат атоочторду бир сапка, кыймыл-аракеттерди билдирген сөздөрдү экинчи сапка жазгыла. Андан кийин сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч, кызматчы сөздөрүн таап жазгыла. Төмөнкү сөз топтомдорун пайдаланып, «Менин айылым», «Айылда» деген темада аңгеме түзгүлө.

Үлгү:

1. Айыл, тоо, этек, чоң ата, жеке чарба, буудай, кызылча, жашылчалар, түшүм, мезгил, шаар, бадыраң, помидор, дарбыз, коон, бакча, сумка, үй, комбайн ж. б.

2. Бардым, жардам бердим, эккенбиз, башталды, байкалат, көтөрүңкү, барып жыйнап, салды, көрүп, кубандым, бөлөнгөнсүйт, алат, бышып турат, кирсең, жардам берип, толтуруп келдим ж. б.

3. Менин, биздин, мен, өзүнө, ага ж. б.

4. Быйыл, ар түркүн, эми, чабуу, өз оюн, ортого, айлана, ал эми, ичине, бир аз, да ж. б.

МЕНИН АЙЫЛЫМ

Биздин айыл тоонун этегинде. Мен айылга чоң атама жардам бергени бардым. Чоң атамдын өзүнө тиешелүү жеке чарбасы бар. Ага быйыл буудай, кызылча, ар түркүн жашылчаларды эккенбиз. Эми түшүмүн жыйнай турган мезгил. Буудай чабуу башталыптыр. Айылга береке киргени байкалат. Чоң атамдын көңүлү

ББК 81.2 Ки я721
А-17

Рецензиялагандар:

Филология илимдеринин доктору Б. Усубалиев
Улуттук компьютердик гимназиянын мугалими Б. Жанчарова
№31 мектептин мамлекеттик тил боюнча директорунун
орун басары М. Зарлыкова

Абылаева П. ж. б.

А—17 Кыргыз тили: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 10-11 класстары үчүн окуу китеби. /Абылаева Н., Ибрагимов С., Сарылбекова З. - 2-бас. — Б.: «АРХИ» ИБ, 2003. - 432 б.

ISBN 9967-21-835-5

Китеп окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 10-11-класстарынын окуучуларына арналган. Кыргыз тилинин грамматикасы орус тилинин грамматикасы менен салыштырмалуу түшүндүрүлүп, окуучулардын билим денгээлине ылайык көнүгүүлөр жиктелип берилди.

Окуучулар өздөштүрүүгө тийиш лексикалык минимум кыргызча-орусча сөздүктө камтылды.

10-класстын бүт материалдары, 11-класска I—III чейрекгин материалдары жана текст топтомдору Н. Абылаева, 11-класста IV чейрекгин материалдары С. Ибрагимов, сөздүк белугу З. Сарылбекова тарабынан иштелген. 10-класстын материалдарын иштөөдө филология илимдеринин доктору С. Мусаев илимий жетекчилик вазирпаны аркалаган.

Шарттуу белгилер:

- ! Эстегиле. Билип алгыла.
- Сөздүк.
- 🏠 Үйгө тапшырма.
- ? Суроолорго жооп бергиле.
- 📖 Окугула. Мазмунун айтып бергиле. Которгула.
- 📏 Сахналаштыргыла.
- 👥 Сүйлөшүү.

А 4306020200-03

ББК 81.2Ки я721

ISBN 9967-21-835-5

© Абылаева Н., ж.б. 2003
© «АРХИ» ИБ, 2003

- Мисалы:* 1. Жай. - Лето.
2. Таза аба. - Чистый воздух.
3. Түн. - Ночь. Тоонун этеги. - Низовье горы.
4. Көк деңиз. - Синее море.

Атама сүйлөм аркылуу шартты, пейзажды, көрүнүштү, окуянын ордун жана мезгилин ачык-так сүрөттөөгө болот. Ошондуктан ал көркөм адабиятта, макалаларда көп колдонулат.

Подлежащее назывного предложения часто бывает выражено именем существительным, реже — местоимением или именем числительным. Подлежащее может называть время, место, состояние природы.

Иногда назывное предложение называет людей или предметы.

Подлежащее назывного предложения может быть распространено определением.

- Мисалы:* Жылуу шамал. - Теплый ветер. Жазгы нымдуу аба. - Весенний влажный воздух. Суук. - Холод.

Атама сүйлөмдөр өзгөчө интонация аркылуу берилет да, башка сүйлөмдөргө караганда атама сүйлөмдөн кийин тыным (пауза) жасалат, ар бир атама сүйлөмдөн кийин чекит коюлат.

Назыеные предложения произносятся с особой интонацией. После назывных предложений делается более длительная пауза (остановка), чем после предложений других видов.

- Мисалы:* 1. Жамила. Байкуш Жамила! -Жамила. Бедная Жамила!
2. Тоонун салкын жели. — Прохладный горный воздух. Согуш, оңбогон согуш. — Война, проклятая война. Тынчтык. - Мир. Эркиндик. - Свобода.

30. Окугула. Байкап көргүлөчү, ар бир мезгилде кандай өзгөрүүлөр бар? Атама сүйлөмдөрдү тапкыла.

1. Жаз. Түркүн гүлдөр. Аңкыган атыр жыттуу тоо жели (Душистый горный ветерок).

2. Жай. Ысык. Жайкы каникул, парктар, вокзалдар ызычууга (криком-шумом) толгон (наполнены).

3. Күз. Коңур (поздняя) күз. Боз кыроо маалы. (Пора, когда появляется иней).

4. Кыш. Бороон-чапкын (метель, буря).

📖 31. Төмөнкү сөздөрдү жана сөз айкаштарын окугула. Алар кандай чыгармаларда кездешет.